

Zbigniew Paszta

Rola społeczności luterańskiej w działaniach organizacji międzynarodowych wobec Izraela w latach 1948-2010

Rocznik Teologiczny 56/1, 199-217

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Rola społeczności luterńskiej w działaniach organizacji międzynarodowych wobec Izraela w latach 1948-2010

Słowa kluczowe: luteranie, status Izraela, ekumenizm, polityka

U progu współczesnej państwowości

W przededniu powstania współczesnego państwa Izrael, w konfesyjnym mikrokosmosie Ziemi Świętej obecni byli również luteranie¹. Społeczność luterńska w świecie długo nie uświadamiała sobie ich istnienia, ani faktu, że wspomniane wspólnoty arabskich chrześcijan stanowiły pokłosie dziewiętnastowiecznej misji żydowskiej. Misje ewangeliczne na Bliskim Wschodzie skierowane były bowiem pierwotnie do wyznawców judaizmu, a dopiero fiasko tych prób spowodowało obrócenie zainteresowań na środowiska arabskie, przeważnie prawosławne. Również luteranie żydowskiego pochodzenia rozproszeni w świecie nie zdawali sobie sprawy z istnienia sporej grupy arabskich współwyznawców na obszarze objętym brytyjskimi mandatami dla Jordanii i Palestyny, niekiedy w osadach, gdzie chrześcijańskie życie religijne w swoim wspólnotowym wymiarze toczyło się nieprzerwanie od dziewiętnastu stuleci². Obie grupy luteranów o semickich korzeniach

* Dr Zbigniew Paszta jest starszym wykładowcą w katedrze Nauk o Religii i Ekumenizmu ChAT.

¹ Dziś ta obecność to przede wszystkim parafie Ewangelickiego Luterńskiego Kościoła w Jordanii i w Ziemi Świętej (The Evangelical Lutheran Church in Jordan and the Holy Land – ELCJHL), następnie obiekty należące do europejskich Kościołów luterńskich i unijnych, w tym reprezentacyjne: Augusta Victoria Hospital oraz Kościół Zbawiciela udostępniany parafii palestyńskiej. Por. *Abrahams Herberge. Ein Haus der Gastfreundschaft und des Gesprächs in der Evangelisch-Lutherischen Reformationsgemeinde in Beit Jala*. (broszura). Por. *Oekumene Lexikon. Kirchen, Religionen, Bewegungen*, red. H. Krüger, Frankfurt am Main 1983, s. 574.

² Na „długie trwanie”, niezakłócone nawet ekspansją islamu, powołują się trzy miejscowości, w których dziś działają również parafie luterńskie: Betlejem, Beit-Sahour

i wywodzące się z tej samej misji pozostawały w swoich diasporach w stanie zupełnej separacji, odwołując się do zupełnie odmiennych (tu autochtonicznych, tam europejskich³ i amerykańskich) doświadczeń historycznych. Faktyczne zbliżenie tych dwu światów, właściwe nigdy nie nastąpiło⁴. W obu typach pamięci dziejowej – nowe i niespodziewane wydarzenie roku 1948 – mianowicie powstanie państwa definiującego się jako narodowe i żydowskie, pozostawiło wyraźny ślad. Ten ślad wciąż uwidacznia się również w wymiarze konfesyjnym, co zaobserwować można na przykładzie ogólnoswiatowej, luterkańskiej recepcji politycznych poczynań Izraela i recepcji jego ideologii założycielskiej.

Współczesny Izrael jest dzieckiem syjonizmu, jednego z kilku ruchów patrolujących imigracji do Izraela⁵, podlegającego u swych początków surowym ocenom, zwłaszcza ze strony wyznawców judaizmu. Już od XIX wieku luteranie z uwagą przysłuchiwali się głosom wewnątrzżydowskich sporów ideologicznych. Początkowo obiektem obserwacji była dyskusja między tradycjonalistami a zwolennikami haskali (żydowskiego oświecenia) zorientowanymi na asymilację kulturową. Natomiast w wieku XX jej miejsce zajęła debata nad państwowością żydowską i syjonizmem. Ten ostatni kierunek dla chrześcijańskiego obserwatora pozostawał wyjątkową zagadką jako nurt żywiący się europejskimi „modami” nacjonalistycznymi. Te nowożytny „wynałazki” europejskie znajdowały się przecież w skrajnej opozycji do przekonań żydowskich środowisk chasydzkich bądź ortodoksyjnych

i Beit-Jala. Zob. *Abrahams Herberge...*, dz. cyt.

³ Na przykład wyróżnikiem europejskiego doświadczenia „judeochrześcijan” stało się piętno prześladowań z czasów III Rzeszy. Por. powojenne wypowiedzi Tymczasowej Rady EKD, Synodu Ewangelicko-Luterkańskiego Kościoła Saksonii oraz tzw. Darmsztadzkie Wyznanie Winy. Por. *Die Kirchen und das Judentum, Dokumente von 1945 bis 1985*, red. R. Rendtorff, H.H. Hendrix, Paderborn-München 1988 (Kościoły Ewangelickie niemieckie, Dok. 4, 7, 12).

⁴ Takie spotkania mogły natomiast mieć miejsce w wymiarze jednostkowym i bardzo sporadycznie, między żydowskimi konwertytami kierującymi niekiedy bliskowschodnimi Kościołami (jak np. biskup M. Solomon Alexander), a arabskimi wiernymi. Por. A. Gerhardt, *Die Judenmission in Polen*, [w:] *Ekklesia. Eine Sammlung von Selbstdarstellungen der Christlichen Kirchen*, T. 5, Leipzig 1938.

⁵ W kontekście luterkańskim warto odnotować, że migracyjny zapal na przełomie XIX i XX wieku objął nie tylko kręgi żydowskiej diaspory, ale również ujawnił się w niektórych kołach protestanckich ożywionych oczekiwaniami eschatologicznymi. Powstały wówczas kolonie niemieckich luteran-pietystów z Badenii i Wirtembergii, których nagrobki do dziś można znaleźć m.in. w Hajfie.

(z nielicznymi wyjątkami, takimi jak rabin Icchak Kook). Syjonizm nie mógł zatem liczyć na powszechną sympatię żydowskich teologów, a tym mniej na akceptację europejskich teologów chrześcijańskich, którzy na przełomie XIX i XX stulecia skłaniali się zwykle ku wizji *respublica christiana*⁶. Toteż ideologia syjonistyczna aż do połowy XX stulecia dość wyraźnie postpowowana była przez żydowskie i chrześcijańskie środowiska religijne. Nawet przychylni z reguły Żydom ewangeliccy autorzy *Deklaracji z Barmen* (1934), przerażeni degradacją sfery duchowej przez rozwój nacjonalistycznych sentymentów i ideologii parareligijnych, zwracali się nie tylko przeciw „każdej żydowskiej i pozażydowskiej nauce, która w judaizmie widzi tylko wyznanie (Mojżesz Mendelssohn, humanistyczny liberalizm)”⁷ ale i przeciw nauce, która „uznaje Żydów jedynie za »narod wśród narodów« (syjonizm, nacjonalizm)”⁸. W każdej z nich dostrzegali „wyłącznie herezję sprzeczną z duchem Biblii”⁹. „Izrael jako naród jest zawsze jednocześnie Kościołem, tak wierzącym, jak też zbuntowanym”¹⁰. Za Izrael redaktorzy *Deklaracji* uznawali bowiem lud, który przeciwstawiony jest przez Boga narodom świata i wyróżniony zostaje jedynie przez dziejową funkcję, do której został wybrany. W syjonizmie dostrzegali natomiast swego rodzaju duchową mimi-krę; pragnienie upodobnienia się **ludu** wybranego do **narodów** świata.

Ujawnienie przed światową opinią publiczną katastrofy zagłady milionów Żydów w trakcie II wojny światowej zaczęło stopniowo zmieniać postawę chrześcijan, w tym również protestantów¹¹, wobec ideologii syjonistycznej.

⁶ W. Maurer, *Kirche und Synagoge. Motive und Formen der Auseinandersetzung der Kirche mit dem Judentum im Laufe der Geschichte*, [w:] *Franz Delitsch-Vorlesungen 1951*, Stuttgart 1953, s. 63. Jako wyjątek w kręgu chrześcijańskim jawi się postawa słynnego niemieckiego biblisty Alfreda Jeremiasa, który nadziei dla judaizmu upatrywał w środowiskach „nieskażonych” zachodnią cywilizacją, nastawionych antyasymilacyjnie. Teolog odniósł się z podziwem do twórcy syjonizmu – Teodora Herzla, jakkolwiek nie zaakceptował ateistycznego profilu jego ideologii. Zob. A. Jeremias, *Christentum und Judentum*, [w:] R.R. Geis, H.J. Kraus, *Versuche des Verstehens. Dokumente jüdisch-christlicher Begegnung aus den Jahren 1918–1933*, München 1966, s. 223.

⁷ *Die Bekenntnis der Väter und die Bekennde Gemeinde*, § 7, [w:] *Die Bekenntnisse des Jahres 1933, 1934, 1935. Bekenntnisse und Grundsätzliche Äusserungen zur Kirchenfrage*, red. D. Kurt, D. Schmidt, Göttingen 1935, T. 31, s. 127.

⁸ Tamże.

⁹ Tamże.

¹⁰ Tamże.

¹¹ Por. *Deklaracja Darmsztadzka* z 1948 roku. *Die Kirchen ...*, (Kościoły Ewangelickie niemieckie, Dok. 7).

Nie przesądziło jednak jeszcze o poparciu tych środowisk dla powstania państwa żydowskiego. Powołanie do istnienia narodowej siedziby Żydów, okupione krwią Brytyjczyków, Arabów i Żydów, było dla większości chrześcijan żyjących w świecie zaskoczeniem. Dodatkowo zagadkę stanowił profil nowego państwa: socjalizm i początkowe powiązanie z tzw. Blokiem Wschodnim. Stopniowo, (powszechnie dopiero od lat osiemdziesiątych) zaczęto dostrzegać jeszcze jeden problem; kilkuprocentowy udział chrześcijan w populacji dotkniętego przez odmiany losu narodu palestyńskiego. Kościoły i organizacje luterzańskie zachowały dystans do bieżących wydarzeń zwykle nie opowiadając się po żadnej ze stron i zdały się w swoich rozstrzygnięciach na postanowienia społeczności międzynarodowej obejmujące wszelkie polityczne kwestie dotyczące Bliskiego Wschodu. Tym też należy tłumaczyć fakt, że począwszy od roku 1947, wizja praw i granic w tym regionie, prezentowana przez Kościoły luterzańskie, zwykle opiera się na rezolucjach Organizacji Narodów Zjednoczonych oraz decyzjach ciał takich jak Światowa Rada Kościołów.

Dwudziestego dziewiątego listopada 1947 roku ONZ zatwierdziła projekt podziału Palestyny na powiązane gospodarczo państwa: arabskie, żydowskie oraz umiędzynarodowiony teren Jerozolimy, natomiast w maju 1948 roku nastąpiło proklamowanie Państwa Izrael. Wówczas Zgromadzenie Ogólne nowoukonstituowanej Światowej Rady Kościołów¹² przyjęło raport komitetu *Sprawy Kościoła*, zawierający rozdział *Chrześcijańskie podejście do Żydów*¹³. Wspomniany tekst nie zawierał skrytykowanych ocen politycznych, lecz postulaty refleksji nad religijnymi aspektami rozwijającego się konfliktu żydowsko-arabskiego¹⁴. Raport w lakoniczny sposób poruszał

¹² ŚRK była jedną z głównych platform działań światowej społeczności luterńskiej w dziedzinie relacji z państwami Bliskiego Wschodu. Niekiedy prace prowadzone w Radzie i w ewangelickich organizacjach wyznaniowych pokrywały się ze sobą, a niekiedy Rada – posiadając większą siłę oddziaływania – wyręczała je. Nie sposób więc pominąć ŚRK analizując powojenne wysiłki Kościołów i środowisk luterzańskich, co też niniejszy artykuł stara się uwzględnić.

¹³ *The First Assembly of the World Council of Churches. Official Report*, New York 1949, s. 160–164.

¹⁴ “The emergence of Israel as a state. <...> On the political aspects of the Palestine problem and the complex conflict of »rights« involved we do not undertake to express a judgment. Nevertheless, we appeal to the nations to deal with the problem not as one of expediency – political, strategic or economic – but as a moral and spiritual question that touches a nerve centre of the world’s religious life” (Tamże). Por. *The Theology of the Churches and the Jewish People*,

kwestię ludności arabskiej wypędzonej z Izraela. Na uwagę zasługuje odnotowanie linii konfliktu, która dzieli również niektórych chrześcijan identyfikujących się z zantagonizowanymi państwami¹⁵. Ten historyczny dokument ŚRK otwiera cykl wypowiedzi formułowanych przez Radę do dziś w kontekście wydarzeń politycznych w Ziemi Świętej.

Trzy pierwsze dekady młodego państwa Izrael

Dwa lata po zatwierdzeniu podziału Palestyny (1949) zakończenie wojny arabsko-żydowskiej przyniosło nową konfigurację sił. Jordania zajmowała teraz jerozolimskie Stare Miasto, a Izraelczycy – Nowe Miasto. 23 I 1951 Izrael ogłosił Jerozolimę swoją stolicą, ignorując postanowienia ONZ o internacjonalizacji miasta. Odnotowany w tym momencie dziejowym głos luteranów wyrażał troskę o zagwarantowanie dotychczasowego stanu posiadania działających na tym terenie instytucji wyznaniowych¹⁶. Sygnał pochodził od Światowej Federacji Luteranńskiej¹⁷. Organizacja ta w latach 40. i 50. skupiała się właśnie na problemach własności kościelnej na spornych terenach Bliskiego Wschodu, nie podejmując jakichkolwiek teologicznych aspektów relacji chrześcijańsko-żydowskich. Pragmatyczna orientacja Federacji widoczna stała się także w olbrzymiej aktywności na polu diakonii na Bliskim Wschodzie. ŚFL od początku swego istnienia brała udział w działalności charytatywnej zarówno na rzecz żydowskich ofiar II wojny światowej, jak i arabskich cywilów uciekających przed wojskami izraelskimi w roku 1948. Natomiast religijna perspektywa współistnienia Żydów i Arabów stała się przedmiotem studiów ŚFL dopiero w roku 1964, kiedy podkomisja Federacji na konferencji w duńskiej miejscowości Logum podjęła temat *Kościół i naród żydowski*. Pośród 40 członków Międzynarodowej Grupy Konsultacyjnej znaleźli się doświadczeni w problematyce misyjnej działacze Kościołów, teologowie luteranscy i kilku duchownych żydowskich. Jedna z pięciu

Statements by the World Council of Churches and its Member Churches, Geneva 1988, s. 8.

¹⁵ *The First Assembly...*, s. 160-164.

¹⁶ A.H. Baumann, A.H. Mahn, M. Saebö, *Luthers Erben und die Juden. Das Verhältniss lutherischen Kirchen Europas zu den Juden*, Hannover 1984, s. 51.

¹⁷ Federacja (Lutheran World Federation) powstała w 1947 i dziś skupia przeważającą część przedstawicieli tej konfesji w świecie, tj. 70 mln wiernych. Zob. K. Karski, *Od Edynburga do Porto Allegre. Sto lat dążeń ekumenicznych*, Warszawa 2007, s. 180.

grup tematycznych wyodrębnionych w trakcie konsultacji poświęciła się kwestii egzystencji Kościołów luteranckich w Państwie Izrael¹⁸.

Ożywienie działań ŚRK dotyczących refleksji nad zagadnieniami religijnych stosunków dwustronnych nastąpiło w latach 60. Obradująca w Bristolu (1967) Komisja „Wiara i Ustrój” przyjęła dokument opracowany przez Komitet *Kościół i lud żydowski*. Jeden z punktów tekstu wymieniał kwestię współistnienia chrześcijan i Żydów w przeszłości i w dobie obecnej. Znalazł w nim odbicie ambiwalentny obraz współczesnego Państwa Izrael, będącego, jak to określono, „nadzieją Żydów i sprawcą cierpień Arabów”¹⁹. Rok później IV Zgromadzenie Ogólne Rady w Uppsali zredagowało polityczne oświadczenie odnoszące się do bieżących wydarzeń zatytułowane *Wypowiedź w sprawie Bliskiego Wschodu*²⁰. Było ono reakcją na wydarzenia wojny sześciodniowej (1967) i postulowało zachowanie granic akceptowanych przez społeczność międzynarodową. Pośrednio wzywano w nim Izrael do wycofania wojsk z okupowanych obszarów egipskiego Synaju oraz jordańskiej Samarii i Judei²¹. Tłem słownej interwencji Rady był gwałtowny proces rozbudowy dzielnic żydowskich w Jerozolimie. W oparciu o rezolucje ONZ z lat 1967, 1971 i 1972, ŚRK podtrzymywała swe stanowisko w następnych latach.

W lata siedemdziesiąte ŚFL wkroczyła z deklaracją teologiczną, która była wynikiem wytężonej pracy zapoczątkowanej w Logumkloster²². Chociaż pełny tekst przedłożono Zgromadzeniu Ogólnemu Federacji w Evian (1970), nie został on jednak omówiony w trakcie dyskusji plenarnej, czego przyczyną

¹⁸ A.H. Baumann, A.H. Mahn, M. Saebo, *Luthers Erben...*, s. 51.

¹⁹ *New Directions in Faith and Order. Bristol 1967*, [w:] *Faith and Order Paper Nr. 50*, Geneva 1968, pkt 1.

²⁰ „The resolutions of the United Nations have not been implemented, the territorial integrity of the nations involved is not respected, occupation continues. No settlement is in sight and a new armament race is being mounted” (*The Uppsala Report 1968*, red. N. Goodall, Geneva 1968, s. 29).

²¹ „We recognize that an international consensus has emerged as the basis for peaceful settlement on the following: a) Withdrawal by Israel from territories occupied in 1967. b) The right of all states including Israel and the Arab states to live in peace within secure and recognized boundaries. c) The implementation of the rights of the Palestinian people to self-determination” (*Breaking Barriers, the official report of the Fifth Assembly of the World Council of Churches, Nairobi, 23 November – 10 December 1975*, London 1976, s. 162; por. *The Theology of the Churches...*, s. 31).

²² A.H. Baumann, A.H. Mahn, M. Saebo, *Luthers Erben...*, s. 124–126.

były próby omińnięcia palącej kwestii palestyńsko-żydowskiej. Dopiero w roku 1973 nadszedł przełom. Wówczas na spotkaniu ŚFL w bawarskim Neudetellsau stworzono zarys dialogu luteriańsko-żydowskiego, uwzględniającego realia bliskowschodniej obecności luteranizmu²³.

Ta dekada w pracach ŚRK dotyczących problematyki chrześcijańsko-żydowskiej została zdominowana przez polityczne wezwania kierowane pod adresem obywateli Państwa Izrael. Otóż V Zgromadzenie Ogólne Rady w Nairobi w 1975 roku, opracowało tekst zatytułowany „Bliski Wschód”, dokument bezpośrednio nawołujący do wycofania wojsk izraelskich z terytoriów należących do państw sąsiednich. Autorzy dokumentu nie poprzestali na doraźnej interwencji politycznej, lecz rozpatrywali również warunki pokojowej koegzystencji Żydów i Arabów w przeszłości²⁴.

Jednakowoż zdecydowanie wyrażany przez ŚRK niepokój o los ludności arabskiej nie wykluczał zdecydowanego potępienia przez tę organizację rezolucji antysyjonistycznej ONZ roku 1975²⁵. Rada przekonywała, że na syjonizm należy spojrzeć w sposób kompleksowy, jako na odzwierciedlenie całego spektrum poglądów spotykanych w środowiskach żydowskich. Wkrótce również niektóre Kościoły luteriańskie, w tym Ewangelicki Kościół Niemiec²⁶ i Związek Kościołów Ewangelickich w Niemieckiej Republice Demokratycznej²⁷ przyłączyły się do głosu ŚRK, krytykującego utożsamianie syjonizmu z rasizmem. Jednocześnie biskupi Norwegii zredagowali dokument zatytułowany *Nasza postawa wobec ludu Izraela i państwa Izrael*²⁸. Wyrażano w nim troskę z powodu ostracyzmu, który spotyka w polityce międzynarodowej i środkach masowego przekazu nowożytnie państwo żydowskie. W ideologii syjonistycznej uznano nowoczesną formę wyrazu

²³ Tamże.

²⁴ *Breaking Barriers...*, s. 162. Por. *The Theology of Churches...*, s. 31–32. Także: K. Karski, *Protestanci i ekumenizm. Wkład spadkobierców Reformacji w dzieło jedności*, Warszawa 2001, s. 385.

²⁵ *Die Kirchen...*, (Kościoły Ewangelickie niemieckie, Dok. 20, 21, 22). Tamże, (Kościoły Ewangelickie w świecie, Dok. 15). Także: E.J. Osmańczyk, *Encyklopedia ONZ i stosunków Międzynarodowych*, Warszawa 1982, s. 501. Por. *Kościół i Izrael. Wkład Kościołów Europejskich wyrosłych z Reformacji do stosunków między chrześcijanami i Żydami*, [w:] *Studia i Dokumenty Ekumeniczne*, 2000/1, s. 138.

²⁶ *Die Kirchen...*, (Kościoły Ewangelickie niemieckie, Dok. 20).

²⁷ Tamże, (Kościoły Ewangelickie niemieckie, Dok. 21).

²⁸ Tamże, (Kościoły Ewangelickie w świecie, Dok. 15).

żydowskiej świadomości wybrania i przestrzegano przed wykorzystywaniem konfliktu na Bliskim Wschodzie dla ożywienia historycznych animozji chrześcijańsko-żydowskich²⁹.

W połowie lat 70. w ramach agend ŚRK pojęto również szczegółowe prace nad statusem Jerozolimy. Uczestnicy wspomnianego powyżej V Zgromadzenia Ogólnego wyrazili zaniepokojenie o przyszłość swobód religijnych dla społeczności chrześcijan na terenach administrowanych przez Izrael. Dokument sygnalizował troskę o sytuację chrześcijańskich miejsc kultu należących w olbrzymiej mierze do Kościołów członkowskich Rady. Zarazem usiłowano stworzyć podwaliny trójstronnych rozmów międzyreligijnych w podzielonym wyznaniowo mieście. Kontynuacją procesu porozumienia dotyczącego religii abrahamickich w kontekście lokalnym, była teologiczna konsultacja ŚRK w Tajlandii (1977), na której sformułowano pytanie: *W jakim sensie chrześcijanie mogą uznać prawo narodu żydowskiego od posiadania własnego państwa?*³⁰

Nowym zjawiskiem w omawianym okresie stała się transformacja lutezańskich instytucji misyjnych nakierowanych na Żydów, w organizacje dialogu dwustronnego, takie jak powstała w 1976 roku Luteńska Europejska Komisja Kościoł i Judaizm (LEKKJ)³¹. Instytucja ta, wkrótce po wyłonieniu się zmuszona została do zajęcia stanowiska wobec bieżącego problemu: uchwalonej w Izraelu 27 XII 1976 roku ustawy antyprozelickiej. Ustawa, która ograniczała wolność sumienia i wyznania, spowodowała polaryzację poglądów wśród członków LEKKJ³². Mimo zaistniałych różnic obradująca w Hoeklum Komisja, wystosowała list do premiera Izraela Menachema Begin z prośbą o cofnięcie ustawy sprzecznej z Kartą Praw Człowieka ONZ i uderzającej w działające w Izraelu Kościoły. Problematyka swobody wyboru religii i tematyka misji kontynuowane były na spotkaniu LEKKJ w 1979 roku w Berlinie.

²⁹ Tamże.

³⁰ *Rozważania ekumeniczne na temat dialogu żydowsko-chrześcijańskiego*. Dokument Światowej Rady Kościołów, [w:] *Studia i Dokumenty Ekumeniczne*, 1986/3, s. 73.

³¹ Lutherische Europäische Konferenz Kirche und Judentum gromadzi 25 lokalnych lutezańskich Kościołów europejskich, w tym również polski. Zob. A.H. Baumann, A.H. Mahn, M. Saebø, *Luthers Erben...*, s. 60.

³² Tamże, s. 62.

Następstwa kryzysu lat 80.

W latach 80. rozbudowano kontakty instytucji chrześcijańskich z organami przedstawicielskimi różnych społeczności żydowskich. ŚFL zbudowała więzi organizacyjne z Międzynarodowym Komitetem Żydowskim do Spraw Konsultacji Międzyreligijnych (dalej: IJCIC)³³. Pod patronatem obu instytucji zorganizowano luterkańsko-żydowską konferencję w Kopenhadze w roku 1981, oraz w Sztokholmie dwa lata później. Wydarzenie kopenhaskie było pierwszym oficjalnym spotkaniem ŚFL z IJCIC. Podjęła ona między innymi jątrzący problem konieczności lokalnych rozmów z udziałem chrześcijan i Żydów na Bliskim Wschodzie – rozmów, do których Federacja pragnęła oczywiście wprowadzić autochtonicznych luteranów³⁴.

Bez wątpienia na politycznym wymiarze współlistnienia wyznawców trzech religii na Bliskim Wschodzie zaciężyła izraelska interwencja wojskowa w Libanie w 1980 roku. Obecność w kręgu tego konfliktu milionów libańskich katolików-maronitów, a także Ormian i arabskich protestantów wywołała znaczne zainteresowanie ze strony całego Kościoła w świecie. Weześniej, na ziemiach Judei i Samarii Izraelczycy jako okupanci bywali przeciwnikami wszystkich Arabów, tym razem w Libanie mieli na ogół za sprzymierzeńców arabskich chrześcijan przeciwko milicjom islamskim. Najbardziej niepokojące było to, że konflikt libański rysował się jako konfrontacja **religijna** na wzór tradycyjnych animozji między zachodnioazjatyckimi meletami, a więc wspólnotami etniczno-wyznaniowymi. Sytuacja ta przyspieszyła konieczność **teologicznego** sformułowania postaw Kościołów w kwestii politycznego bytu Izraela. Dlatego też obradująca w Londynie w roku 1981 Grupa Konsultacyjna ŚRK wskazała jako jedną z czterech grup tematycznych dialogu chrześcijańsko-żydowskiego „znaczenie Izraela jako kraju”³⁵. Oświadczenie w sprawie Bliskiego Wschodu zredagowane

³³ W poczet International Jewish Committee on Interreligious Consultations wchodzi kilkanaście światowych i amerykańskich, społecznych i religijnych (kilku denominacji) wpływowych organizacji żydowskich. F. v. Hammerstein, *Dialog chrześcijańsko-żydowski w ekumenicznej perspektywie*, [w:] Studia i Dokumenty Ekumeniczne, 1986/3, s. 33.

³⁴ Przykładem tych wysiłków jest sprowadzenie przez Federację w 1982 roku na żydowsko-chrześcijańską konferencję w Bossey biskupa Ewangelickiego Luterkańskiego Kościoła w Jordanii i w Ziemi Świętej (ELCJHL). Źródła własne.

³⁵ F. v. Hammerstein, *Dialog...*, s. 17.

przez ŚRK dwa lata później, miało zarówno humanitarny jak i polityczny charakter. ŚRK interweniowała w celu zakończenia izraelskiej okupacji ziem południowego Libanu. Deklaracje Rady z lat 80. czynią już wyraźne rozróżnienie między dialogiem z Żydami, a próbami politycznego poparcia działań organizmu państwowego, jakim jest Izrael³⁶. Pojawiają się wówczas również refleksje nad motywacją „bezkrytycznego”³⁷ niekiedy poparcia chrześcijan dla tej polityki³⁸.

Kamieniem milowym procesu weryfikacji stosunków żydowsko-luterańskich stało się spotkanie LEKKJ w holenderskim Driebergen (1990). Zredagowano wówczas dokument, zatytułowany *Wskazówki pomocne do spotkania pomiędzy luteranami a Żydami*, który podkreślał wyjątkowość stosunków chrześcijańsko-żydowskich i odróżniał je od pozostałych relacji międzyreligijnych. Tekst wyrażał również akceptację istnienia Państwa Izrael w jego nowożytnej, odrodzonej formie:

„Wierzmy, że Bóg w swej wierności prowadził lud Izraela przez historię i zachował go jako naród dzięki żydowskiej tradycji wiary. W powrocie do ziemi ojców widzimy znak dochowania wierności przymierzu przez Boga”³⁹.

„Prosimy by w modlitwach dołączać intencje za lud żydowski, jego zbawienie i pokój, i poczuwamy się do więzi ze wszystkimi, którzy widzą swą ojczyznę, schronienie i nadzieję w państwie Izrael”⁴⁰.

Kontynuacją tych prac były – istotne dla oceny politycznej roli Państwa Izrael – dyskusje w obrębie LEKKJ nad kwestią „teologicznego znaczenia” ziemi Izraela. W Zinnowitz (1991), Dianalund (1992), Pradze (1994), Gran (1995) oraz Berlinie (1996) i Budapeszcie (1997), odbyły się one z udziałem luterańskich teologów tej miary, co Peter von der Osten-Sacken. Powstałe w wyniku tych prac *Rozważania nad teologicznym znaczeniem Izraela*⁴¹ pro-

³⁶ Por. *Gathered for Life*, red. D. Gill, Geneva 1983, s. 149–150.

³⁷ „<...> to remind Christians in the Western world to recognize their guilt over the fate of Jews in their countries may have influenced their views of conflict in the Middle East and has often led to the uncritical support of the policies of the state of Israel” (tamże).

³⁸ Oświadczenie podtrzymuje również dotychczasowe postulaty ŚRK: rozwój dialogów z udziałem trzech stron i uznanie przez Izrael nadrzędności szczególnej legislacji dla całego obszaru Jerozolimy (Tamże, s. 151).

³⁹ *Wskazówki pomocne do spotkania pomiędzy luteranami a Żydami, LEKKJ, Driebergen, Holandia, 8 maja 1990*, [w:] Informator diecezjalny Ewangelik, 1993, 16, pkt I.4.

⁴⁰ Tamże, pkt III.4.

⁴¹ *Land und Staat Israel: Erwägungen zu theologischen und politischen Problemen*

ponowały teologiczne uprzywilejowanie roli ziemi Izraela we współczesnym świecie, co z kolei musiało budzić zastrzeżenia u wielu czytelników dokumentu. Niemniej uznano, że:

- istnieje konieczność włączenia tematu ziemi Izraela w proces weryfikacji znaczenia judaizmu dla wiary chrześcijańskiej;
- uniwersalizm chrześcijaństwa nie powinien prowadzić do pomniejszenia znaczenia ludu wybranego i ziemi Izraela;
- utrata ziemi Izraela przez Żydów nie była karą za grzechy;
- powstaje konieczność zapewnienia bezpiecznego bytu państwowego Żydom i Palestyńczykom⁴².

Próby sfinalizowania rozmów toczonych w ramach LEKKJ od czasu spotkania w Driebergen podjęto w Paryżu, w 1998 roku. W trakcie obrad wyrażono zaniepokojenie rzekomo jednostronnym, politycznym traktowaniem faktu zaistnienia Państwa Izrael. Według uczestników konferencji paryskiej, historyczne odrodzenie narodowej kolebki Żydów należy uznać za doniosłe wydarzenie w dziejach judaizmu⁴³.

Niemal równoległe z pracami w Driebergen toczyły się przygotowania do wydania przez agendy ŚRK dokumentu *Ku nowemu porozumieniu między Kościołami a Żydami*⁴⁴, ostatecznie przyjętego przez tę organizację w roku 1991. Rok później Komitet Naczelny ŚRK ogłosił w Genewie dokument zatytułowany *Dialog po Canberrze '91*. Podsumowując dotychczasowe dokonania dialogu tekst prezentuje także postulaty istotne w kontekście rzeczywistości politycznej Izraela i obszarów okupowanych. Dokument opowiada się za ściślejszym powiązaniem stosunków chrześcijańsko-żydowskich z zagadnieniami wolności religijnej. Impulsy do redagowania dokumentów o charakterze politycznym płynęły z obserwacji aktualnych restrykcji Izraela stosowanych wobec ludności okupowanych terenów: Judei, Samarii, Gazy i Wzgórz Golan⁴⁵.

W latach 90. Rada brała również aktywny udział w mniej spektakularnych

(1995). *Arbeitsbericht des Vorstandes über Tagungen 1991–1995 zum Thema „Erwägungen zur theologischen Bedeutung des Landes Israel“* (broszura LEKKJ).

⁴² Tamże.

⁴³ Źródła własne.

⁴⁴ *Ku nowemu porozumieniu między Kościołami a Żydami*, [w:] Studia i Dokumenty Eku-
meniczne, 1992/1, s. 23–37.

⁴⁵ Por. K. Karski, *Protestanci...*, s. 386 i 388.

przedsięwzięciach dialogu, takich jak poświęcone religijnemu znaczeniu Jerozolimy trójstronne kolokwia w szwajcarskim Gilon⁴⁶ (1993) oraz w Tesalonikach (1996). Konferencja w Tessalonikach odbywała się pod hasłem *Odpowiedzialność Żydów, chrześcijan i muzułmanów za pokój w Jerozolimie*. Wymienione spotkania stanowiące tło procesu pokojowego, zorganizowane zostały przez ŚFL, ŚRK i Papieską Radę do spraw Dialogu Międzyreligijnego. Kolokwia pozwoliły zebrać od wyznawców każdej z trzech religii abrahamickich doświadczenia ich trudnej egzystencji na zapalnych terenach rywalizacji żydowsko-palestyńskiej, zwłaszcza na terenie tak zwanej Wielkiej Jerozolimy⁴⁷.

Zainteresowanie luteranów – również jako obywateli swych państw – kwestiami bliskowschodnimi znalazło jednak również odbicie w państwowym inicjatywach pokojowych, zwłaszcza ze strony krajów skandynawskich. Proces pokojowy lat 90. pilotowany przez Norwegię przewidywał zmiany terytorialne w przebiegu granic między Izraelem a uzyskującą państwowość Autonomią Palestyńską. Pod znakiem zapytania stanął status Jerozolimy. Ostatecznie Kościoły luterskie podtrzymały rozwiązanie propagowane konsekwentnie przez Światową Radę Kościołów, którego kształt warto tu przypomnieć. Otóż w roku 1998 VII Zgromadzenie Ogólne ŚRK w Harare wystąpiło przeciwko zmianom statusu prawnego Jerozolimy, traktowanego przez Radę nadal jako terytorium umiędzynarodowione⁴⁸. Rada usiłowała jednak zagwarantować prawo społeczności międzynarodowej do akceptowania lub odrzucania ewentualnego nowego statusu miejsc świętych w Jerozolimie. Podstawowym kryterium uczyniono respektowanie jedności miasta i zagwarantowanie pełnego dostępu Palestyńczyków do miasta. Postulaty te kreśliły wizję odbiegającą od sytuacji obecnej, w której dostęp Palestyńczyków do Jerozolimy jest „reglamentowany” przez Izrael, ale także różną od sytuacji sprzed 1967 roku, kiedy miasto podzielone było granicą państwową. Rada przypomniała również o usankcjonowanym przez społeczność międzynarodową zakazie prowadzenia polityki osiedleńczej, która naruszałaby

⁴⁶ G. Ignatowski, *Kościół i Synagoga. O dialogu chrześcijańsko-żydowskim z nadzieją*, Warszawa 2000, s. 156-157.

⁴⁷ *Living in Peace in Jerusalem. A Jewish Perspective*, [w:] *Current Dialogue*, 30/XII/1996, s. 1.

⁴⁸ *VIII Zgromadzenie Ogólne Światowej Rady Kościołów, Harare, Zimbabwe, 3–14 grudnia 1998*, [w:] *Studia i Dokumenty Ekumeniczne*, 1999/1, s. 75.

historyczny i religijny charakter Jerozolimy⁴⁹. Uwaga ta dotyczyła zwłaszcza intensywnego zabudowywania obszarów otaczających Stare Miasto nowymi dzielnicami żydowskimi.

Perspektywy nowego stulecia

Pełniejszy obraz nastawienia Kościołów luteranńskich do zagadnień bliskowschodnich dają niedawne prace Wspólnoty Kościołów Protestantckich w Europie⁵⁰, określanej do 2003 roku mianem Leuenberskiej Wspólnoty Kościołów. Wspólnota już od lat 80. podejmowała temat relacji chrześcijańsko-żydowskich, a u schyłku omawianej dekady zredagowała dokument: *Kościół i Izrael*. Tekst opracowany przez LWK uzyskał zasadniczy kształt w październiku 1999 roku, a przyjęty został ostatecznie w czerwcu 2001 na konferencji w Belfaście. Dokument ten ujawnia widoczne różnice dzielące lokalne Kościoły w ich podejściu do zjawiska odrodzenia narodowej kolebki Żydów⁵¹. O ile bowiem niektóre Kościoły interpretują to zjawisko jako znak wierności Boga⁵², inne zachowują powściągliwość⁵³ wobec religijnych wykładni politycznego istnienia żydowskiego państwa. Obszerne i drobiazgowo opracowanie z Belfastu przekonuje o solidarności Kościoła z Izraelem, trwającej nawet wówczas, gdy Kościoły zajmują w konflikcie arabsko-izraelskim krytyczne stanowisko wobec decyzji rządu⁵⁴ Izraela. Dokument

⁴⁹ Tamże.

⁵⁰ Wspólnota (Gemeinschaft Evangelischer Kirchen in Europa / Community of Protestant Churches in Europe), jako wspólnota ołtarza i ambony zawiązana została w roku 1973, pierwotnie pod nazwą Leuenberskiej Wspólnoty Kościołów. Współcześnie skupia europejskie (i niektóre pozakontynentalne) Kościoły następujących tradycji: waldensi, bracia czescy, luteranie, reformowani, ewangelicy unijni, metodyści (K. Karski, *Protestanci...*, s. 45–57).

⁵¹ *Kościół i Izrael* ..., s. 138.

⁵² Por. oświadczenie Synodu Reńskiego: *Die Kirchen...*, (Kościoły Ewangelickie niemieckie, Dok. 29).

⁵³ Niezwykle doniosła, ale i niespotykane ostrożna jest wypowiedź Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce: „Jest dla nas nie bez znaczenia, że obok niewielkiej liczby polskich Żydów, obywateli naszego kraju, istnieje dziś państwo Izrael, zamieszkane również przez wielu Żydów urodzonych w naszej ojczyźnie. [...] Teologicznie nie jesteśmy gotowi do zajęcia stanowiska wobec powstania państwa Izrael [podkreślenie autora]” (*Polscy luteranie a Żydzi. Stanowisko Synodu Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w RP do dokumentu Leuenberskiej Wspólnoty Kościołów dotyczącego stosunku chrześcijan do Żydów*, [w:] Studia i Dokumenty Ekumeniczne, 2000/1, s. 153-154).

⁵⁴ *Kościół i Izrael* ..., s. 139.

wyraża też zdecydowane stanowisko w sprawie definicji syjonizmu, odrzucając popularyzowaną zwłaszcza od lat 70. tezę, jakoby ideologia ta była formą rasizmu. Ponadto przeczy też przekonaniu o przedawnieniu obietnicy dotyczącej ziemi, złożonej Żydom przez Boga⁵⁵. Z drugiej strony tekst przeciwstawia się ewentualnej legitymizacji przez teologię chrześcijańską ucisku mniejszości politycznych, etnicznych bądź religijnych, który by mógł znajdować oparcie w poczuciu wybrania ludu Izraela.

Nietrudno zauważyć, że cechą dokumentów kościelnych jest zwykle pewnego rodzaju „umiarowanie” nastrojów pośród wiernych, a co za tym idzie odrzucenie poglądów skrajnych. Aby więc ujawnić pełne spektrum interpretacji znaczenia ziemi Izraela spotykanych u ewangelików augsburskich warto odnieść się do teologicznych konfrontacji, które dają swego rodzaju „statystyczny” obraz sytuacji. Okazji do takich badań dostarczały między innymi, organizowane u schyłku pierwszej dekady XXI wieku konferencje międzynarodowe zwoływane przez *Ekumeniczne Forum Palestyna-Izrael* przy udziale ŚRK. Jedno ze spotkań⁵⁶, zorganizowane w Brnie w roku 2008 pod hasłem *Ziemia Obiecana*, przedstawia następujące, zróżnicowane nurty we współczesnym ewangelicyzmie:

- a.) „protestancki syjonizm”;
- b.) fundamentalizm przedstawiający współczesną państwowość izraelską jako wypełnienie obietnicy danej patriarchom;
- c.) nurt zaledwie uwzględniający religijne znaczenie zarówno Shoah jak i państwa Izrael;
- d.) postawa kontestująca jakiegokolwiek znaczenie religijnego istnienia współczesnej politycznej siedziby Żydów w Ziemi Świętej;
- e.) kierunek przestrzegający przed politycznym zinstrumentalizowaniem identyfikacyjnych metafor biblijnych (np. postaci Abrahama);
- f.) chrześcijański antysemityzm uznający, że powrót Żydów do ziemi protoplastów godzi w chciane przez Boga wygnanie ludu do diaspory⁵⁷.

⁵⁵ Tamże.

⁵⁶ <http://www.oikoumene.org/en/resources/documents/wcc-programmes/public-witness-addressing-power-affirming-peace/middle-east-peace/promised-land-international-theological-conference-bernswitzerland-10-14-september-2008/the-commitment-of-the-church-to-the-quest-of-a-just-peace-a-catholic-approach-promised-land-conference> s. 1-4 (data dostępu: 17.06.2014).

⁵⁷ Wobec tak zróżnicowanego kalejdoskopu postaw ujawniają się również niezwykle

Podsumowując zauważyć trzeba, że luteranckie Kościoły i reprezentujące wiernych tej konfesji organizacje międzynarodowe zwykle dystansowały się od politycznego zaangażowania po którejkolwiek ze stron bliskowschodniego sporu⁵⁸. Jednak w związku z widocznym fiaskiem procesu pokojowego, u schyłku pierwszej dekady obecnego stulecia pojawiają się bardzo wyraziste głosy – pochodzące również ze środowisk luteranckich – nakłaniające Izrael do weryfikacji swojej polityki międzynarodowej⁵⁹. Opinie te nie umniejszają zarazem odpowiedzialności nieprzejednanych wrogów Izraela, w tym roli fizycznych prowokacji ze strony organizacji takich jak Hamas.

Pelen niepokoju ton posiadają w tym samym okresie w również wypowiedzi sekretarza generalnego ŚFL doktora Ishmaela Noko, będące reakcją na działania wojenne w Strefie Gazy⁶⁰. Co znamienne, w tym samym okresie, pośród osób pełniących najwyższe funkcje w Federacji znalazł się biskup Luteranckiego Kościoła w Jordanii i Ziemi Świętej (ELCJHL) doktor Munib A. Younan – piastujący od roku 2010 stanowisko prezydenta ŚFL. Biskup Younan wraz z sekretarzem generalnym ŚFL Martinem Junge wielokrotnie wzywali do poszanowania zawieszenia broni w strefie Gazy⁶¹. Wyważona postawa biskupa Younana w wielu drażliwych kwestiach stwarza nadzieję na faktyczny dialog. Nadzieję tę podtrzymuje również widoczne zaangażowanie luteran w świecie, ale i fakt, że postrzegali oni dotychczas swoją rolę głównie jako mediatora⁶², a nie stronnika lokalnych sporów.

emocje. Z przykład może posłużyć, oświadczenie *Kairos Palestina Document* z roku 2009 – podpisane przez zróżnicowaną wyznaniowo grupę palestyńskich chrześcijan, a które chwilami zbliża się do retoryki niesławnej rezolucji ONZ z 1975 roku. Zob.: http://www.kairosbritain.org.uk/peace_kairos_palestine_4803.aspx (data dostępu: 17.06.2014). Por. interpretacja tego tekstu: www.gatestoneinstitute.org/3661/lutherans-israel (data dostępu: 17.06.2014).

⁵⁸ Jednak od początku drugiej dekady nowego stulecia, skala politycznego dramatu krajów Bliskiego Wschodu wchodzących na ścieżkę wojny domowej może zaważyć na radykalnej zmianie tej postawy. Tamże.

⁵⁹ <http://lwjjerusalem.org/2008/05/lwf-general-secretary-appeals-for-dialogue-for-just-peace-in-holy-land/> (data dostępu: 17.06.2014).

⁶⁰ Dr Ishmael Noko poddał krytyce niegodziwe działania obu stron powołujących się w swych roszczeniach na biblijny rodowód i historyczną legitymację: „The interpretation of God’s promise to Abraham and differing understanding of who may rightfully claim his legacy can only be resolved by dialogue and reconciliation among all His children” (<http://lwjjerusalem.org/2009/01/test-news-item/> (data dostępu: 17.06.2014)).

⁶¹ <http://lwjjerusalem.org/2012/11/lwf-president-and-general-secretary-urge-parties-to-honor-gaza-ceasefire/> (data dostępu: 17.06.2014).

⁶² Dziś, ta mediacyjna postawa uwidacznia się w inwestycjach i programach skierowanych

Trzeba też zauważyć, że luteranie w świecie chętnie udzielają mandatu dla działań reprezentatywnych instytucji międzynarodowych (takich jak ONZ czy ŚRK) na niespokojnym obszarze Ziemi Świętej. W kwestii granic raczej stronią od politycznych eksperymentów bazując na zaakceptowanych przez społeczność międzynarodową standardach i ustaleniach. Liczą natomiast przede wszystkim na skuteczność działań własnych państw, na które wywierają wpływ (na przykład w krajach skandynawskich, Kanadzie i Stanach Zjednoczonych) oraz na przedsięwzięcia własnych, lokalnych Kościołów.

Summary

The text deals with the confessional involvement of different organisations in the question of existence and shape of the modern State Israel. An object of the reflexion here presented are activities of lutheran international institutions and these ecumenical organisations where lutheran voices seem to be significant. On the horizon of here mentioned questions appear following problems: existence of the State Israel, ideology of sionism and its attitude towards religions, religious coexistence inward the state, humanitarian help for Jewish (after the WWII) refugees, help for Arab refugees (after arab-israeli wars), question of international borders, problem of stately belonging of Jerusalem, and especially – reflexion about human and citizen laws in the Middle East.

Among the organisations described in the article one can find Lutheran World Federation, Lutheran Comission Church and Judaism (LEKKJ) and expectio-nally an overconfessional one: WCC (because of the presence of lutherans there). The author of the article shows, how – from the historical perspective – these institutional bodies – supported or struggled decisons of United Nations related to the main social and religious problems. Text reveals also a development of the attitudes of lutheran christians, among whom the hudge discussions had have place in the period of 1948 – 2010. One of the crucial problems expressed in this debate is the question brouht up for discussion: "Solidarity with which side?"

Keywords: lutherans, state Israel, ecumenism, international policy

przed wszystkim na pomoc edukacyjną, medyczną i charytatywną dla regionu, czego przykładem jest *The Lutheran World Federation Jerusalem Program* (<https://www.facebook.com/LWF-Jerusalem> (data dostępu: 17.06.2014)).

Bibliografia

- Abrahams Herberge. Ein Haus der Gastfreundschaft und des Gesprächs in der Evangelisch-Lutherischen Reformationsgemeinde in Beit Jala.* (broszura)
- Baumann A.H., Mahn A.H., Saebo M., *Luthers Erben und die Juden. Das Verhältniss lutherischen Kirchen Europas zu den Juden*, Hannover 1984
- Die Bekenntnis der Väter und die Bekennende Gemeinde*, § 7, [w:] *Die Bekenntnisse des Jahres 1933, 1934, 1935. Bekenntnisse und Grundsätzliche Aeusserungen zur Kirchenfrage*, red. D. Kurt, D. Schmidt, Göttingen 1935, T. 31
- Breaking Barriers, the official report of the Fifth Assembly of the World Council of Churches, Nairobi, 23 November – 10 December 1975*, London 1976
- The First Assembly of the World Council of Churches. Official Report*, New York 1949
- Gathered for Life*, red. D. Gill, Geneva 1983
- Gerhardt A., *Die Judenmission in Polen*, [w:] *Ekklesia. Eine Sammlung von Selbstdarstellungen der Christlichen Kirchen*, T. 5, Leipzig 1938
- Hammerstein F. v., *Dialog chrześcijańsko-żydowski w ekumenicznej perspektywie*, [w:] *Studia i Dokumenty Ekumeniczne*, 1986/3
- Ignatowski G., *Kościół i Synagoga. O dialogu chrześcijańsko-żydowskim z nadzieją*, Warszawa 2000
- Jeremias A., *Christentum und Judentum*, [w:] R.R. Geis, H.J. Kraus, *Versuche des Verstehens. Dokumente jüdisch-christlicher Begegnung aus den Jahren 1918–1933*, München 1966
- Karski K., *Od Edynburga do Porto Allegre. Sto lat dążeń ekumenicznych*, Warszawa 2007
- Karski K., *Protestanci i ekumenizm. Wkład spadkobierców Reformacji w dzieło jedności*, Warszawa 2001
- Die Kirchen und das Judentum, Dokumente von 1945 bis 1985*, red. R. Rendtorff, H.H. Hendrix, Paderborn-München 1988 (Dok. 4, 7, 12, 15, 20, 21, 29)
- Kościół i Izrael. Wkład Kościołów Europejskich wyrosłych z Reformacji do stosunków między chrześcijanami i Żydami*, [w:] *Studia i Dokumenty Ekumeniczne*, 2000/1

- Ku nowemu porozumieniu między Kościołami a Żydami*, [w:] *Studia i Dokumenty Ekumeniczne*, 1992/1
- Land und Staat Izrael: Erwägungen zu theologischen und politischen Problemen* (1995). *Arbeitsbericht des Vorstandes ueber Tagungen 1991–1995 zum Thema „Erwägungen zur theologischen Bedeutung des Landes Izrael“* (broszura LEKKJ)
- Living in Peace in Jerusalem. A Jewish Perspective*, [w:] *Current Dialogue*, 30/XII/1996
- Maurer W., *Kirche und Synagoge. Motive und Formen der Auseinandersetzung der Kirche mit dem Judentum im Laufe der Geschichte*, [w:] *Franz Delitsch-Vorlesungen 1951*, Stuttgart 1953, T. 5, Leipzig 1938
- New Directions in Faith and Order. Bristol 1967*, [w:] *Faith and Order Paper Nr. 50*, Geneva 1968
- Oekumene Lexikon. Kirchen, Religionen, Bewegungen*, red. H. Krüger, Frankfurt am Main 1983
- Osmańczyk E.J., *Encyklopedia ONZ i stosunków Międzynarodowych*, Warszawa 1982
- Polscy luteranie a Żydzi. Stanowisko Synodu Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w RP do dokumentu Leuenberskiej Wspólnoty Kościołów dotyczącego stosunku chrześcijan do Żydów*, [w:] *Studia i Dokumenty Ekumeniczne*, 2000/1
- Rozważania ekumeniczne na temat dialogu żydowsko-chrześcijańskiego. Dokument Światowej Rady Kościołów*, [w:] *Studia i Dokumenty Ekumeniczne*, 1986/3
- The Theology of the Churches and the Jewish People, Statements by the World Council of Churches and its Member Churches*, Geneva 1988
- The Uppsala Report 1968*, red. N. Goodall, Geneva 1968
- Wskazówki pomocne do spotkania pomiędzy luteranami a Żydami*, LEKKJ, Driebergen, Holandia, 8 maja 1990, [w:] *Informator diecezjalny Ewangelik*, 1993/16
- VIII Zgromadzenie Ogólne Światowej Rady Kościołów, Harare, Zimbabwe, 3–14 grudnia 1998*, [w:] *Studia i Dokumenty Ekumeniczne*, 1999/1
- <http://lwfjerusalem.org/2008/05/lwf-general-secretary-appeals-for-dialogue-for-just-peace-in-holy-land/> (data dostępu: 17.06.2014)
- <http://lwfjerusalem.org/2009/01/test-news-item/> (data dostępu: 17.06.2014)

-
- <http://lwfjerusalem.org/2012/11/lwf-president-and-general-secretary-urge-parties-to-honor-gaza-ceasefire/> (data dostępu: 17.06.2014)
- <https://www.facebook.com/LWFJerusalem> (data dostępu: 17.06.2014)
- www.gatestoneinstitute.org/3661/lutherans-israel (data dostępu: 17.06.2014)
- http://www.kairosbritain.org.uk/peace_kairos_palestine_4803.aspx (data dostępu: 17.06.2014)
- <http://www.oikoumene.org/en/resources/documents/wcc-programmes/public-witness-addressing-power-affirming-peace/middle-east-peace/promised-land-international-theological-conference-bernschweiz-10-14-september-2008/the-commitment-of-the-church-to-the-quest-of-a-just-peace-a-catholic-approach-promised-land-conference> (data dostępu: 17.06.2014)